

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317308>

УДК 393(477.7)

THE STONE FUNERAL MONUMENTS OF THE TILIHUL WALLEY VILLAGE CEMETERIES

Volodymyr Poltorak

PhD (History), Associate Professor,
Oriental Institute
of the Czech Academy of Science
4 Pod Vodarenska veza, Praha, 18200,
Czech Republic

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Yurii Fratseniuk

Master
Department of History
of Ukraine and Special Historical Disciplines
Odesa I. I. Mechnikov National University
2 Vsevolod Zmiienko Str., Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0009-0003-4269-4274>E-mail: fyuriyg@gmail.com

Citation:

Poltorak, V., Fratseniuk, Yu. (2024) The stone funeral monuments of the tilihul walley village cemeteries, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 93–101.

Submitted: 10.12.2024

Abstract

The tombstone cross as a part of the funeral rite in Ukraine has been known since the eleventh century on white stone princely sarcophags. Over time, the tombstone cross changed its form, but never the main sacred meaning and purpose of its installation at the burial site of the deceased, which was not only to mark the final resting place of a loved one, but also to serve as a talisman for his or her soul, hope for eternal life and faith in the resurrection.

During the research on the territory of the east part of Odesa region, crosses were found that are similar in their production technology, repeating the established form, but differing in the level of craftsmanship. Thus, there were many production centres/workshops, and not all of them were tied to shell rock extraction centres. A simple logical comparison allows us to assume that the workshops existed far from the quarries and catacombs, and that the artistry and quality of the work depended on the experience and skill of a particular craftsman.

Archaic stone crosses have been preserved in the cemeteries of the Tilihul Valley. Geometric shapes of crosses are found in isolated cases. The largest number of crosses was found in the cemetery of Zavadivka village. The monuments date mainly from the third quarter of the nineteenth century. The material used for the production of crosses is coarse yellow shell rock. It is logical to conclude that the tombstones were made from local material and by local craftsmen. There are no imported crosses that we have observed in other areas of the study along the Tiligul River.

Key words: *Funeral stone monuments, Tilihul Walley, village cemeteries.*

КАМ'ЯНІ НАДМОГИЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ СІЛЬСЬКИХ ЦВИНТАРІВ ДОЛИНИ ТИЛІГУЛУ

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства Чеської Академії наук
Під Водаренською вежею, 4, Прага, 18200,
Чехія

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@orient.cas.cz

Анотація

Надмогильний хрест як частина поховального обряду на території України відомий ще з XI–XII ст. на білокам'яних князівських саркофагах. З часом надмогильний хрест змінював свою форму, але ніколи основний сакральний зміст й мету його

Юрій Фраценюк

Магістр

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, 65082, Україна
 ORCID iD:
<https://orcid.org/0009-0003-4269-4274>
 E-mail: fyuriy@gmail.com

Цитування:

Полторак В., Фраценюк Ю. Кам'яні надмогильні пам'ятки сільських цвинтарів долини Тилігулу. *Чорноморська минушина*: зап. Від історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2024. Вип. 19. С. 93–101.

Отримано: 10.12.2024

0,6 д.а.

встановлення на місці поховання померлого, якою було не тільки відзначення місця останнього притулку близької людини, але й оберіг для його душі, сподівання на вічне життя й віру в воскресіння.

Під час досліджень на теренах східної Одещини були виявлені хрести, які за своєю технологією виробництва схожі між собою, повторюють усталену форму, але відрізняються рівнем майстерності виготовлення. Отже центрів виробництва, майстерень, було чимало і не всі вони були прив'язані до центрів по видобутку черепашика. Просте логічне співставлення дає можливість припуститися про існування майстерень віддалено від кар'єрів та катакомб, а художність, якість роботи вже залежала від досвіду та майстерності того чи іншого майстра.

На цвинтарях долини Тилігулу збереглися архаїчні кам'яні хрести. Геометризовані форми хрестів зустрічаються в поодиноких випадках. Найбільша кількість хрестів виявлено на цвинтарі села Завадівка. Датовані пам'ятки переважно третью чвертю XIX ст. Матеріал який

застосовувався для виробництва хрестів - крупної фракції жовтий черепашик. Надгробки були виготовлені з місцевого матеріалу та місцевими майстрами - привозних хрестів по лінії річки Тилігул не зустрічається.

Ключові слова: Кам'яні надмогильні пам'ятки, сільських цвинтарі, долина Тилігулу.

Надмогильний хрест як частина символіки поховального обряду на території України відомий ще з XI ст. на білокам'яних князівських саркофагах. «На могилу хрест зійшов з домовини в XIV столітті» [2, с. 73], як стверджує Микола Моздир. З часом надмогильний хрест змінював свою форму, але ніколи основний сакральний зміст й мету його встановлення на місці поховання померлого, якою було не тільки відзначення місця останнього притулку близької людини, але й оберіг для його душі, сподівання на вічне життя й віру в воскресіння. Сакральність надмогильного знаку, прихована в його окремих елементах, досліджувалася такими сучасними істориками, мистецтвознавцями, етнографами, як М. Моздир, В. Малина, Г. Троценко, А. Попружна, Т. Кара-Васильєва, С. Вольська та інші. Дехто з них пов'язував розвиток, зміну художньої форми хреста з загальними рисами народної творчості в ті чи інші історичні часи.

Інше навантаження, яке на собі несе поховальний хрест, це стисла інформація про померлого, розміщена на його тлі – епітафія, дата народження та смерті, прижиттєвий його статус. Літери й знаки на хресті вже не потрібні померлому, вони є знаками пам'яті для того, хто прийде відвідати хрест на могилі. Саме для них майстер хреста знаходив різні художні рішення, а близькі похованого, бажанням відокремити його від інших надгробків, спонукали майстра до такого пошуку, що призвело до значного різноманіття в художніх формах хрестів другої половини XVIII – початку XX ст. [3], які ми можемо спостерігати сьогодні на цвинтарях Південно-Західної України. Пам'ять, до якої звертався майстер хреста, спонукає нас до його дослідження як витвору художньої народної творчості, обмеженої огорожею цвинтаря.

До пошуку козацьких хрестів привертала свою увагу в різні часи різні дослідники з різних причин та чинників. Увага до стародавніх пам'яток, захоплення етнографією підняло хвилю таких досліджень [7] з 1840-х років. У 1990-ті роки із зростанням національної

свідомості, новою хвилею захоплення етнографією, піднімається нова хвиля пошуку й дослідження козацьких хрестів. Неабияким чинником стала зростаюча популярність Куяльницького цвинтаря кінця XVIII – середини XX ст. [5]. Була проведена також низка етнографічних досліджень Південно-Західних земель України. Зросла стурбованість одеситів щодо знищення унікальної пам'ятки. Цвинтарі з козацькими хрестами, про які йде мова, не єдині на Одещині, що потребують вивчення та збереженості в контексті колективної пам'яті українського народу.

З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України козацький хрест набуває значення як символ пам'яті та шани з метою виявлення особливої поваги до пам'яті загиблих воїнів [1]. Така повага до героїв України та пам'яті про козацьку спадщину, актуалізує дослідження цвинтарів, які зберегли надгробки XVIII – початку XX ст., щодо розуміння історичних процесів, які відбувалися в ті часи на території Одещини, з метою популяризації козацького хреста, привертання уваги громадськості до нього, як до історичного джерела та його збереження.

Загалом на сьогодні досліджена значна кількість кладовищ з кам'яними хрестами XVIII – початку XX ст., що дало можливість виділити їх спільні риси та розгледіти їхню художню різноманітність, що в подальшому дало поштовх до типологізації кам'яних надгробків Одещини [4].

Ми нанесли на карту досліджені локації минулих років й визначили, що значний регіон Одеської області залишився поза їхніми межами, що визначило *завдання нашого дослідження*. Вважаємо за актуальне розширити географію поширення кам'яних хрестів на північ області в контексті типологізації кам'яних надгробків на прикладі матеріалів селищних цвинтарів, з метою їх фотофіксації, каталогізації відповідно до усталеної типології, запропонованої І. Сапожниковим, Ю. Слюсарем та Р. Шуваловим. Вони дослідили більше 220 різновидів намогильних хрестів та запропонували розділити їх на «12 класів [4, с. 42]: I. Грецький, або прямий хрест. II. Латинський хрест. III. Східчастий хрест. IV. Лапчасті або корсунські хрести. V. Георгіївські хрести. VI. Трилисті хрести. VII. Перехресні хрести. VIII. Руські або православні хрести. IX. Патріарші хрести. X. Округлі хрести. XI. Зубчасті або круглі хрести. XII. Комбіновані хрести.

Унікальність сільських цвинтарів полягає в тому, що, на відміну від міських, вони росли дуже повільно. Ще одним чинником зникнення старих цвинтарів була розбудова інфраструктури. Потрібно зауважити, що етнографічна експедиція Юрія Фраценюка носила характер розвідок. Початково він не очікував на такий багатий матеріал, на таку різноманітність надмогильних пам'ятників. На жаль, за цих причин залишилися необстеженими основи багатьох кам'яних хрестів, які в деяких випадках по перехрестя рамен вросли в землю.

Кам'яні хрести кінця XIX – початку XX ст., які нам вдалося дослідити, є нічим іншим як свідченням розвитку народного українського мистецтва на півдні України, особливо в тій її частині, де розповсюджені поклади черепашнику. В цих монументах майстри-хрестороби зберегли елементи й релігійну сутність українського козачого хреста. Український народ, який масово переселяється на степове Причорномор'я, зрозуміло приносить із собою й свою звичайну культуру, ідентичність та мистецтво, в якому не останню роль грає культура поховання померлих. Можливо, бажання прикрасити, відмітити могилу померлого родича, поважної людини тощо, спонукало близьких до пошуку індивідуальних, особливих, не таких як у інших, рис надгробка. Розвиток писемності в українському Степу в досліджуваному нами часі знаходився на низькому рівні. Принаймні серед дослідженого нами матеріалу переважна більшість плитоподібних, хрестоподібних надгробків не містить взагалі епітафій. На нашу думку, це часто було пов'язано з тим, що на селі просто не було освіченої в письмі людини.

Під час своїх досліджень ми виявили хрести, які за своєю технологією виробництва схожі між собою, повторюють усталену форму, але відрізняються майстерністю. Нескладно зробити висновок, що центрів виробництва, майстерень, було чимало й навряд чи всі вони

були прив'язані до центрів по видобутку черепашника. Просте логічне співставлення дає можливість припуститися про існування майстерень віддалено від кар'єрів та катакомб, а художність, якість роботи вже залежала від досвіду та майстерності того чи іншого майстра.

КАМ'ЯНІ НАДГРОБКИ долини річки та лиману Тилігул

Цвинтар села Ісаєве. Це село Андрієво-Іванівської ТГ у Березівському районі Одеської області, на відстані 40 км від районного центру. Станом на 1856 р. село у власності майорши Ісаєвої, у 2-му стані Бобринецького повіту мало 45 дворів. Станом на 1887 рік село в Лисогорській волості Єлісаветградського повіту мало населення 324 особи [6]. Розташоване безпосередньо на правому березі річки Тилігул. Кладовище, яке ми обстежували знаходиться в південній частині села, займає територію за периметром в 400 метрів. Цвинтар діючий, половина його території закинута, заросла чагарником, це територія старих поховань. Незважаючи на те, що село було засноване задовго до 1856 р., надгробків майже не зберіглося. Нам вдалося розшукати серед трави лише один кам'яний хрест.

1. Класичний трилистий, майже по рамена врослий в землю. Розміри (80×50×20).

Цвинтар біля сіл Богданівка та Веселе. Це сучасні назви сіл, які розташовані в Березівському районі на відстані 37 км від районного центру. На картах триверстках позначені села Зверівка (Богданівка), та Веніамінівка (Веселе суч.). В списку населених міст Єлісаветградського повіту містяться 6 волостей до складу яких входять села з назвою Богданівка. Жодного Веніамінівка. За даними 1856 року одна Зверевка поміщика Адабаша на 36 подвір'їв. Цвинтар який ми обстежили знаходиться на лівому березі річки Тилігул на висоті 41 м над рівнем моря, та відмежовано ровом від сучасного цвинтаря. Випадково знайдено завдяки двом металевим хрестам другої половини ХХ століття, які ми побачили над вкритим ковилою пагорбі. На всій території старих поховань яка по периметру займає площу в 200 м², знайдено всього три кам'яних хреста.

1. Пошкоджений, комбінований трилистий з лапчастим, з округлою горішньою частиною. На західній стороні 2-строчний напис – 1874, ім'я похованого не читається, літера «7» в дзеркальному відображенні. Розміри (60×?×18).

2. Прямий із сяйвом з перехрещеними раменами (зламаний). Розміри (40×60×15).

3. Прямий із трипроменевим сяйвом. Розміри (50×50×15), на східній стороні напис, затертий, не читаємо.

4. Зламаний лапчастий. Розміри (50×50×20).

Цвинтар біля села Стрюкове. Це село Березівського району. Знаходиться в 35 км від районного центру. На мапах триверстках позначено як Ананьєвка, Струково (Мартиновських). За списками населених міст сіл з назвами Стрюкове та Ананіївка не містяться, ми вважаємо, що це село Мартинівка Серезлівської волості, Єлісаветградського повіту, яке на 1887 рік населяло 344 особи. Село розташоване на обох берегах річки Тилігул. Цвинтар за північно-східною околицею на відстані 500 метрів від сучасних житлових забудов. Обнесено парканом, серед сучасних поховань невеличкі пусті ділянки з нечисленними кам'яними надгробками, у кількості шести одиниць.

1. Прямий восьмикінечний хрест, випиляний, не має написів, вперше зустрічається така форма восьмикінечного хреста. Розміри (50×50×16).

2. Лапчастий, витесано-випиляний (Додаток У фото 4), розміри (50×55×16) з написом ізсхідної сторони: ИЗДЕСЬ/ПОЯИВА?/ ____? Ім'я похованого не читаємо, четверта (?) строка вросла в землю, літера «Ч» в другій, в дзеркальному відображенні.

3. Прямий із сяйвом, без напису та дати, сяйво на 4 промені, розміри (45×50×16), по рамена врослий в землю.

4. Лапчасті, за технологією випиляний, врослі в землю з розмірами (50×48×16).

Цвинтар села Заводівка. Сучасне село Заводівка, Раухівської ТГ, Березівського району знаходиться на відстані 8 км від районного центра на березі річки Тилігул. Село засновано наприкінці ХVIII ст.. Станом на 1856 р. воно мало 6 подвір'їв та належало

ротмістру Чечелю. Входило до складу Бобринецького повіту. Станом на 1887 р. село мешкало 147 осіб, входило до складу Антонівської волості Єлисаветградського повіту. Цвинтар з сучасними похованнями знаходиться в південно-східній частині села. Не містить окремої території із старими похованнями. Кам'яні хрести, які ми виявили, містяться серед сучасних поховань здебільшого в центрі кладовища. Загалом ми виявили та обстежили більше 50 кам'яних хрестів. В основному це козацькі хрести різних підтипів.

1. Козацький лапчатий хрест із зламаним краєм горішньої частини та з верхівкою. Краї рамен витесані. Розміри (80×60×18), в нижній частині 2-строчний напис НИФО/РЬСК??. Більше двох десятків таких хрестів на кладовищі. Ще однією відмінною деталлю на хрестах цього типу, це східчаста верхівка. Наявність цього елемента І. Сапожников досліджував на хрестах, який позначив як типу лапчасті розширені. В нашому випадку це класичний лапчастий степовий. Також має розміри (110×85×18) та напис «ІНЦІ» «ІС ХС» на раменах й графіті у вигляді православного шестикінечного з перехрещеним хрестом.

2. Трилистий класичний на якорі (Додаток Ф фото 4) з вирізьбленим православним шестикінечним перехрещеним так, що кожний кінець утворює грецький хрест. Розміри (75×70×16).

3. Прямий з округлими раменами та верхівкою, розміри (60×50×16).

4. Перехрещений з лапчастим на якорі з відбитими раменами, розміри (85×70×16), містить напис «ЯРИЙ! Та 1917.

5. Латинський хрест з округлим (трилистий примітивний), розміри (85×50×16).

6. Прямий перехрещений на якорі з відбитими раменами з розмірами (60×?×16).

7. Масивний лапчастий з латинським на Голгофі з розмірами (125×105×20). Містить напис 5-строчний, затертий.

8. Подвійний, з рельєфним вирізьбленим, прямий з лапчастим, з виступом на горішній частині, має 6-строчний напис, нерозбірливий, читаємо слово «ГРОБ» Розміри (110×70×18).

9. Комбінований прямий з трилистим на квадраті, на Голгофі. Розміри (70×60×16).

10. Шестикінечний з косим православний з розмірами (110×70×16).

11. Аналогічний вже описаний, але відрізняється розмірами (140×70×20) лапчастий, він демонструє ромбовидну ніжку, яка притаманна більшості хрестів цього кладовища. В нижній частині хреста є відбиток таблички, можливо мідної, яка колись була встановлена.

12. Лапчатий корсунський (Додаток Ф фото 7) хрест з розмірами (110×90×20) містить напис «ОВДЕ/ПОЧИВА-СРПСКИ-ВОІНЕ/МИЛОШ-БІЕЛИК/РОК 1895/УМРО 1917.» над написом вирізьблено прямий невеличкий хрест з вирізьбленими також символами по кутам рамен, матеріал з якого вироблено хрест не схожий до каменю черепашнику.

Кладовище села Заводівка примітне тим, що переважна більшість кам'яних хрестів цього цвинтаря це лапчаті хрести майже однієї форми з легкими відмінностями та однакових в більшості розмірах. Загалом лапчатих хрестів виявлено близько 30 одиниць. Поодинокі зустрічаються хрести трилісті класичні, перехрещені на якорі по одному примірнику прямий та патріаршій. Привертає увагу те, що на цьому цвинтарі ми не виявили жодного типу хреста прямого із сяйвом.

Цвинтар біля села Калинівка. Калинівка – село Визирської сільської громади в Одеському районі Одеської області. Населення складає 493 осіб. Станом на 1887 р. за повітовими списками мало назву Попівка та 423 особи населення. Розташовано на березі Тилігульського лиману, сьогодні в оточенні дачних забудов. Цвинтар села знаходиться в північній його частині безпосередньо на крутому схилі берега лиману. При огляді з води зробили припущення, що має факт сповзання території цвинтаря в води лиману.

1. Прямий хрест із сяйвом. Надгробок реставрований, обкладений камінням. Сяйво із чотирма променями чітко вирізьблено, рамена широкі, загальні розміри (40×60×16).

2. Прямий хрест із сяйвом. Сяйво на 4 промені, чітко прорізане, матеріал хреста крихкий, крупної фракції із жовтого черепашнику. Розміри (40×60×16). Ідентичне попередньому, написів не містять.

3. Стела з трикутною горішньою частиною, розміри (80×40×16), з рельєфно вирізьбленим широким обрамленням та рельєфним широким православним хрестом. Стела двостороння, зворотня сторона повторює різьблення.

4. Лапчастий хрест з ледь округлою горішньою частиною, врослий на половину в землю, розміри (40×60×16).

5. Примітивний трилистий хрест має напис на західній стороні, читаємо тільки слово «ЗДЕСЬ». Ідентичних хрестів з однаковими розмірами (60×50×20) три примірника, інші написів не мають, та два щ них входять до групового поховання з ледь вирізьбленими прямими хрестиками із зменшеними раменами.

6. Грубо витесаний хрест, антропоморфної форми плити, нагадує тип комбінованого трилистого з прямим хреста з ледь округлою горішньою частиною, вирізьбленим по контуру прямим із зменшеними раменами хрестом. Розміри (50×40×18).

7. Трилистий, грубо витесаний хрест, врослий в землю, з невизначеною нижньою частиною, з розмірами (50×60×16).

8. Фрагментарний трилистий на східчастій основі хрест. Розміри (40×40×16).

9. Прямий з широкими раменами, добре збережений хрест із сяйвом, врослий глибоко в землю, із чотирипроменевім сяйвом глибоко й чітко вирізьбленим. Розміри (30×50×16), по раменам йде викарбований напис, нерозбірливо.

10. Трилистий, добре збережений хрест з розмірами (60×60×18).

11. Плита з отвором для встановлення хреста, хрест відсутній, плита розколота. Розміри (180×60×20).

12. На цвинтарі також присутні декілька фрагментів розбитих хрестів та основ для їх встановлення.

Загалом кладовище села Калинівка можна означити тим, що на ньому хаотично розкидані сучасні поховання серед котрих знаходяться кам'яні хрести. Поверхня цвинтаря нерівна, має природні ями. Огорожі сучасних поховань розташовані впритул одне до одного, що заважає прохід між ними. На підставі цього потрібно зазначити, що любе кладовище обгорнуто тишею, поки не несуть чергового померлого. Чагарник на старих похованнях та хаотичне нагромадження поховань не сприяє збереженню кам'яних хрестів. На цвинтарі села Калинівка винайдено 13 вцілілих в тому числі фрагментарно кам'яних надгробків. Серед них 4 прямих із сяйвом, 3 примітивних трилистих, один фрагментарний трилистий, інші лапчасті та одна стела.

Цвинтар біля села Златоустове. Златоустове – село Березівської ТГ у Березівському районі Одеської області. Населення становить 525 осіб. Село знаходиться безпосередньо на березі Тилігульського лиману. Станом на 1856 р. мало назву Златоустове поле, яке належало поміщиці Лосевій. Кількість дворів не визначено. Станом на 1887 рік, назва не змінилася, в селі мешкало 421 особа. Златоустове входило до складу Новопокровської волості Одеського повіту. Цвинтар села знаходиться на відстані 850 метрів на схід від села посеред поля, має прямокутну форму витягнену по лінії Схід – Захід, займає площу за периметром в 330 метрів, старій частині поховань належить половина території кладовища. Вцілілих надгробків на цвинтарі 11 одиниць, та близько 10 фрагментів, які важко ідентифікувати.

1. Трилистий класичний хрест з розмірами (40×40×20).

2. Лапчастий хрест значно врослий в землю з розмірами (40×50×20).

3. Значно врослий в землю трилистий з прямим хрест має дату в горішній частині 1871 та вирізьблений хрест з розширенням. Розміри (30×60×20).

4. Фрагмент лапчастого хреста без горішньої частини має по середині дату 1871. Розміри хреста (40×60×16).

5. Добре збережений лапчастий козацький хрест. Розміри (90×60×18).

6. Примітивний трилистий, більш антропоморфний, хрест, з вирізьбленим тонким прямим хрестиком. Розміри (30×40×16).

7. Лапчатий з трикутною горішньою частиною, але трикутник пологий, не можемо ідентифікувати, як аккерманський за І. Сапожниковим. З вирізьбленим перехресним, але від класичного геральдичного перехресного хреста відрізняється розширеним нижнім кінцем, та верхнім раменом, яке теж перехрещене на кінцях, утворюючи таким чином в горішній частині три прямих хреста. Такої комбінації трилистого хреста ми раніше в дослідженому регіоні не зустрічали. Різьблення розміщено на західній стороні хреста. Розміри хреста (80×50×18).

8. Два класичних трилистих хреста, один з яких має двострочний напис, нерозбірливо. Розміри хрестів (60×40×20).

9. Фрагмент хреста, більш нагадує класичний трилистий з вирізьбленим православним. Розміри (50×40×16).

Кам'яні хрести цвинтаря села Златоустове представлені тільки архаїчними пам'ятниками. Не виявлено хрестів геометризованих форм.

Отже, після досліджень, виконаних вздовж річки Тилігул та басейну Тилігульського лиману, можемо констатувати, що в переважній більшості на цвинтарях цих сіл збереглися архаїчні кам'яні хрести. Геометризовані форми хрестів зустрічаються в поодиноких випадках. Найбільша кількість хрестів виявлено на цвинтарі села Завадівка. Датування загалом третя чверть XIX століття. Матеріал який застосовується для виробництва хрестів крупної фракції жовтого черепашника. Логічно зробити висновок, що надгробки вироблялися з місцевого матеріалу та місцевими майстрами. Привозних хрестів, які ми наглядали на інших напрямках дослідження по лінії річки Тилігул не зустрічається.

Таблиця 1

Поширення типів кам'яних хрестів в східній частині Одеської області на підставі винайденого кількісного складу польових робіт 2024 р. (Ю. Фраценюк)

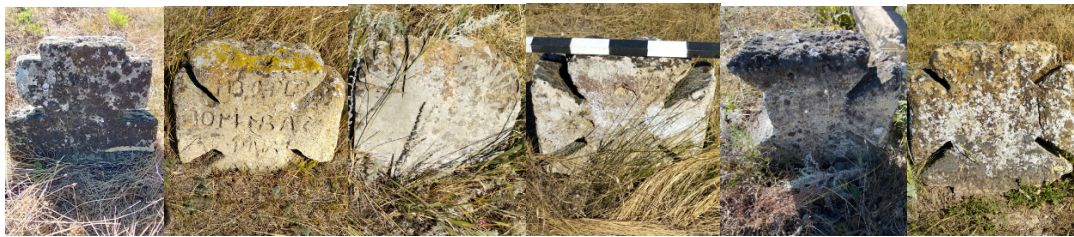
	Лапчасті	Трилісті примітивні	Трилісті класичні	Прямі/на медальйоні /на квадратаі	Патріарші	Перехрещені /на якорі	Із сыйвом/латинські/на якорі	Стели	Латинські класичні	Круглі	Невизначений/новий	З написом/Датовані	Загалом близько
с. Ісаєво	0	0	1	0/0/0	0	0	0/0/0	0	0	0	0	0/0	1
с. Веселе, Богданівка	1	0	0	0/0/0	0	0	2/0/0	0	0	0	1	1/0	4
с. Стрюкове	4	0	0	1/0/0	0	0	1/0/0	0	0	0	0	1/1	10
с. Завадівка	22	0	5	2/0/0	4	3	0/0/0	0	0	0	0	6/4	50
с. Калинівка	5	4	0	0/0/0	0	0	3/0/0	1	0	0	2	1/0	20
с. Златоустове	5	0	5	0/0/0	0	0	0/0/0	0	0	0	0	2/2	12
Разом по долині р. Тилігул та лиману	36	4	11	15/5/6	4	3	6/0/0	1	0	0	3	11/7	97

Ілюстрації

Цвинтар села Ісаєво, Веселе, Богданівка

Цвинтар біля села Стрюкове

Цвинтар села Завадівка

Цвинтар села Калинівка

Цвинтар села Златоустове

Джерела і література:

1. Козацький хрест та меморіальна плита: Кабмін затвердив вигляд надмогильних споруд НВМК / Укр. ін-т нац. пам'яті. 16.07.2024. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/kozackyy-hrest-ta-memorialna-plyta-kabmin-zatverdyyv-vyglyad-nadmogylnyh-sporud-nvmk> (дата звернення: 05.11.2024).
2. Моздир М. І. До генези надмогильного знака в Україні. *Народознавчі зошити*. 1995. Вип. 2. С. 69–79.
3. Попружна А. В. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет. Чернігів, 2016. 259 с.
4. Сапожников І. В., Слюсар Ю. О., Шувалов Р. О. Типологія кам'яних надмогильних хрестів Південно-Західної України. *Старожитності Причорномор'я* / Одеський держ. ун-т ; каф. арх. та етн. України. Одеса : МП Гермес, 1995. Вип. 2. С. 16–47.
5. Слюсар Ю. Історичні цвинтарі Шкодової гори, як об'єкт уваги науковців і краєзнавців-аматорів в останнє десятиріччя XX ст. та основа подальшого розвитку історичного краєзнавства та пам'яткоохоронної справи на Одещині. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2005. Вип. 1. URL: <https://history.odessa.ua/publication1/stat15.htm> (дата звернення: 05.11.2024).
6. Список населених мест Херсонской губернии: издание Херсонского губернского статистического комитета : по сведениям 1887 года. Херсон : Тип. Херсонского губернского правления, 1888. 188 с.
7. Широцький К. Надгробні хрести на Україні. *Записки Наукового товариства Шевченка*. Львів, 1908. Т. 82. Кн. II. С. 10–29.

References:

1. Kozatskyi khrest ta memorialna plyta: Kabmin zatverdyyv vyhliad nadmogylnykh sporud NVMK / Ukr. in-t nats. pamiati. 16.07.2024. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/kozackyy-hrest-ta-memorialna-plyta-kabmin-zatverdyyv-vyglyad-nadmogylnyh-sporud-nvmk> (Accessed 03 November 2024). [in Ukrainian].
2. Mozdyr, M. I. (1995) Do henezy nadmogylnoho znaka v Ukraini. *Narodoznavchi zoshyty*. Vyp. 2. S. 69–79. [in Ukrainian].
3. Popruzhna, A. V. (2016) Pokhovalna kultura kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII – XVIII st. : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Chernihivskiyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet. Chernihiv. 259 s. [in Ukrainian].
4. Sapozhnykov, I. V., Sliusar, Yu. O., Shuvalov, R. O. (1995). Typolohiia kamianykh namohylnykh khrestiv Pivdenno-Zakhidnoi Ukrainy. *Starozhytnosti Prychornomoria* / Odeskyi derzh. un-t ; kaf. arkh. ta etn. Ukrainy. Odesa. Vyp. 2. S. 16–47. [in Ukrainian].
5. Sliusar, Yu. (2005) Istorychni tsvyntari Shkodovoi hory, yak ob'iekt uvahy naukovtsiv i kraieznavtsiv- amatoriv v ostannie desiatyrichchia XX st. ta osnova podalshoho rozvytku istorychnoho kraieznavstva ta pamiatkookhoronnoi spravy na Odeshchyni. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu*. Vyp. 1. URL: <https://history.odessa.ua/publication1/stat15.htm> (Accessed 05 November 2024). [in Ukrainian].
6. Spysok naselennykh mest Khersonskoi hubernyy: yzdanye Khersonskoho hubernskoho statystycheskoho komyteta : po svedenyiam 1887 hoda. Kherson: Typ. Khersonskoho hubernskoho pravleniya, 1888. 188 s. [in Russian].
7. Shyrot'skyi, K. (1908) Nadhrobni khresty na Ukraini. *Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka*. Lviv. T. 82. Kn. II. S. 10–29. [in Ukrainian].